

S. GÄRTNER

Pastores over spiritualiteit

Een beschrijvend empirisch onderzoek

Hoe gaan pastores en geestelijk verzorgers om met de pluriforme en vaak ongebonden spiritualiteit van mensen? In de laatmoderne samenleving komt de traditionele christelijke spiritualiteit op losse schroeven terecht. Wanneer ze nog wel wordt gebruikt, is er sprake van selectie, toe-eigening en combinatie met andere levensbeschouwingen en spirituele praktijken. Er is in Nederland een veelkleurig repertoire ontstaan waar mensen individueel gebruik van maken¹. Dit maakt het voor pastores spannend maar soms ook lastig. Het valt hen niet altijd mee om hun voornaamste taak uit te voeren, namelijk met mensen te communiceren over levensbeschouwing, zingeving, geloof en religie.

Pastores gaan natuurlijk elke dag om met spiritualiteit. Ze worden wat dat betreft nog steeds als experts beschouwd². Maar in de laatmoderne samenleving moeten ze iets nieuws leren: leren begrijpen hoe mensen vorm geven aan de spirituele dimensie van hun bestaan nadat de vroeger dominante christelijke codes zijn verdampt. Deze behoefte stond aan het begin van een bijscholingsmodule waarin het materiaal voor dit onderzoek is ontstaan. Het ging erom pastores en geestelijk verzorgers te bekwamen om professioneel om te gaan met eigentijdse vormen van spiritualiteit. Het ging dus niet om hun eigen spiritualiteit³, maar om wat zij in de laatmoderne samenleving tegenkomen. De bijscholingsmodule was onderdeel van postinitiële opleidingstrajecten aan de Universiteit van Tilburg. Een opdracht aan de deelnemers was een zogenoemd geestelijk dagboek te beginnen waarin ze alle spirituele fenomenen konden verzamelen die zij als interessant beschouwden. De pastores werden uitdrukkelijk gestimuleerd om ook te kijken buiten de

1 Vgl. G.J.M. van den Brink (red.), *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, Amsterdam 2012; J. Kroesen/Y. Kuiper/P. Nanninga (red.), *Religie en cultuur in hedendaags Nederland. Observaties en interpretaties*, Assen 2010; J. de Hart, *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit*, Amsterdam 2011.

2 Vgl. A. Dillen/A. Liégeois/A. Vandenhoek, "Pastores als spirituele zorgverleners. Identiteit, professionaliteit en uitdagingen", in: Idem (red.), *De moed om te spreken en te handelen. Profetisch pastoraat*, Antwerpen 2009, pp. 212-232.

3 Vgl. exemplarisch E. Voltmer et al., „Religiosität, Spiritualität, Gesundheit und berufsbezogene Verhaltensmuster bei Pastoren zweier freikirchlich-protestantischer Denominationen", in: *Psychotherapie, Psychosomatik, medizinische Psychologie* 60(2010), pp. 425-433; G.W. Lathrop, *The pastor. A spirituality*, Minneapolis 2006; G. Zuidberg, *The God of the pastor. The spirituality of Roman Catholic pastors in the Netherlands*, Leiden/Boston 2001.

gewone kaders van hun werkdag en de christelijke context. Vervolgens werd van de deelnemers gevraagd één fenomeen uit hun verzameling te presenteren in de colleges. Het materiaal dat ik heb onderzocht, bestaat uit meer dan 100 van deze presentaties.

Mijn onderzoeksvraag luidde: Welke visies hebben pastores en geestelijk verzorgers op laatmoderne vormen van spiritualiteit en hoe gaan ze daar in hun werk mee om? Deze globale vraagstelling heb ik opgesplitst in subvragen die ik bij de presentatie van de onderzoeksresultaten als structuur gebruik. Het onderzoek heeft een beschrijvend karakter⁴. Het komt neer op een gesprek dat ik met het materiaal ben aangegaan om het vervolgens te systematiseren. Daarbij laat ik ook mijn eigen stem horen en verwijs ik naar literatuur waar deze een bepaalde uitkomst bevestigt. Vooral laat ik echter de pastores zelf aan het woord⁵.

1. *Christelijke tradities in de laatmoderne samenleving*

Een deel van de inbreng in de bijscholingsmodule draaide om de omgang met de christelijke tradities in de laatmoderne maatschappij. Er kunnen in het materiaal antwoorden worden gevonden op de vraag, welke transformatieprocessen pastores en geestelijk verzorgers op dit punt waarnemen en hoe zij deze verschuivingen interpreteren.

Van veel naar weinig

Doorgaans nemen pastores en geestelijk verzorgers een ontwikkeling waar die loopt van veel naar weinig: er is veel weggefallen en weinig overgebleven van de christelijke tradities. Bij vele mensen is maar een vage herinnering te vinden aan praktijken en overtuigingen die vroeger bij het christelijk geloof hoorden. Dit wordt door de deelnemers meestal zakelijk geconstateerd. Wel zijn er brokstukken van het christendom die ook in de laatmoderne samenleving nog worden geactualiseerd. Maar dan betreft het meestal een klein deel van het geheel. Mensen staan hier in de perceptie van pastores veelal neutraal tegenover. Aan de andere kant reflecteren deelnemers aan de module ook in termen van blasfemie over sommige fenomenen: er wordt “gespot met de traditie”.

Dit raakt de professionele identiteit van pastores en geestelijk verzorgers. Velen beschouwen zichzelf namelijk als een personificatie van de traditie en zo worden ze ook door anderen benaderd. Ze zijn representanten

4 Vgl. A.D. de Groot, *Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*, Assen 1994, pp. 319-322.

5 Het onderzoek is uitgevoerd binnen het interdisciplinaire onderzoeksproject *Soul and Care* aan de Universiteit van Tilburg, van 2006 tot 2013. Het zwaartepunt van dit project lag op de transformatieprocessen die spirituele centra in de laatmoderne samenleving ondergaan. Vgl. K. de Groot/J. Pieper/W. Putman (red.), *Zelf zorgen voor je ziel. De actualiteit van christelijke spirituele centra*, Almere 2013.

van een bepaalde herinnering⁶. De teloorgang van de vroegere rijkdom roept daarom ambivalenties op. Ik citeer uit een presentatie, waarin een pastor reflecteert op zijn deelname in burger aan een niet-kerkelijke uitvaart: “Voor hen was ik alleen maar ‘ik’ - geen pastor. De familie ken ik nauwelijks, al weten zij wel wie ik ben. Ik voel me tussen allen in als een soort eenzame profeet, eigenlijk miskend. Ik weet mij exponent van een Kerk die er niet of nauwelijks meer toe doet. Ik ben toch drager van een boodschap?”

Jonge wijn in oude zakken

De dingen die van de christelijke tradities in de laatmoderne samenleving nog wel zijn overgebleven, zijn in vele gevallen aan een transformatie onderhevig⁷. Dit interpreteren sommige pastores en geestelijk verzorgers met een model van jonge wijn in oude zakken. Er wordt geconstateerd dat juist ouderwetse vormen van het christendom zoals processies, rituelen of kerkelijke feest- en herdenkingsdagen in de laatmoderne samenleving overeind blijven en dat er zelfs opnieuw om wordt gevraagd. De oude vorm wordt echter voorzien van een nieuwe inhoud⁸. Hij wordt individueel toegeëigend, iedereen geeft daar zijn eigen kleur aan. Ook dit gebeuren wordt door pastores zakelijk geconstateerd. Anderen echter waarderen dit negatief. Bij een huwelijks catechese bijvoorbeeld is een pastor “gedwongen om voor de zoveelste keer water bij de wijn te doen”.

Pastores en geestelijk verzorgers zien in deze processen van toe-eigening een continuïteit met de traditie, al is het maar “een lijntje”. Aan de basis ligt volgens hen een antropologische structuur, die ook in de laatmoderniteit overeind blijft. Het omgaan met ervaringen van contingentie, ambivalentie, verlangen, zin, geluk, het bestaan op zich, gemeenschap, verbondenheid, de natuur, de wereld of iets hogers is van alle tijden. Deze ervaringen horen gewoon bij het mens-zijn. Een veronderstelde menselijke basisstructuur, “een soort natuurlijke religiositeit”, brengt ook vandaag de dag nog kenmerkende spirituele verschijnselen voort. Ze hebben soms trekken die eveneens in de christelijke tradities te vinden zijn.

Een voorbeeld van het model jonge wijn in oude zakken is de observatie van een pastor over bezoekers van zijn kerk: “Er is iets van de traditionele Kerk overgebleven: de kerkgang. Alleen op een ander moment en los van de context van een kerkdienst. Je gaat op een willekeurig moment de kerk binnen, gaat even zitten en geniet van de stilte. Misschien wordt

6 Vgl. A. Grözinger, *Die Kirche - ist sie noch zu retten? Anstiftungen für das Christentum in postmoderner Gesellschaft*, Gütersloh 1998, pp. 134-141.

7 Vgl. S. Hellemans, *Das Zeitalter der Weltreligionen. Religion in agrarischen Zivilisationen und in modernen Gesellschaften*, Würzburg 2010.

8 Vgl. P. Nissen, “Old forms, new motives? Spirituality in traditional forms of Catholic popular devotion”, in: E. Hense/F. Jaspers/P. Nissen (red.), *Present-day spiritualities. Contrasts and overlaps*, Leiden/Boston 2014, pp. 63-79.

je aandacht getrokken door een afbeelding, een schilderij of gewoon de ruimte. Je steekt een kaarsje aan (zelfs als protestant) en denkt aan iemand die net dood is of die voor jou heel veel betekent". Het kerkgebouw zelf met zijn interieur werkt in deze presentatie als een vorm die individueel wordt gevuld.

Op deze wijze ontstaat in de perceptie van pastores een zekere continuïteit, maar er kunnen ook nieuwe tradities uit voortkomen. Dit vinden we in de casus van een sacramentsprocessie in Limburg. Een aantal jongeren maakt tekeningen en teksten met stoepkrijt op het traject waarlangs de stoet trekt. De afbeeldingen of teksten komen uit hun leefwereld voort. "Deze 'traditie' heeft dit jaar voor de derde keer plaatsgevonden en de deelnemers zijn er in het algemeen enthousiast over. Wel krijgt mijn collega van parochianen de vraag of er niet meer afbeeldingen/teksten uit de katholieke traditie uitgetekend kunnen worden. Tot nog toe is dit niet gebeurd en volgens mijn collega is dat ook niet noodzakelijk". Het rituele erfgoed blijft in deze casus formeel gehandhaafd. De oude vorm staat echter open voor een nieuwe inhoud. Dat wordt hier niet als continuïteit geïnterpreteerd maar als de creatie van een eigen traditie.

2. Pastores, spiritualiteit en de laatmoderne samenleving

Wanneer het gaat om de vraag, welke transformatieprocessen pastores en geestelijk verzorgers waarnemen ten opzichte van de christelijke tradities, dan zit daaronder de vraag hoe zij tegen de laatmoderne maatschappij en de betekenis van spiritualiteit daarin aankijken.

Een drieluik als basisstructuur

Globaal gesproken kwam uit de analyse een drieluik naar voren, dat echter zelden in zijn geheel in de inbreng van een pastor te vinden was. Het drieluik ziet er als volgt uit: Er wordt ten eerste geconstateerd dat in de laatmoderne samenleving wel degelijk en zelfs groeiend behoefte is aan zingeving, spiritualiteit, diepgang, geluk enzovoort. Daar staat ten tweede tegenover dat pastores en geestelijk verzorgers een nogal negatieve visie hebben op de maatschappij. Ze hebben de indruk dat aan de veronderstelde behoeftes van mensen structureel tekort wordt gedaan. Hieruit vloeit als derde een bepaalde pastorale basishouding voort, namelijk het willen stimuleren van mensen om hun eigen spirituele weg te zoeken en te gaan, al wordt dit verlangen op sociaal niveau dus weinig gesteund of zelfs tegengewerkt.

Negatieve visie op de samenleving

Het valt op dat de deelnemers aan de bijscholingsmodule nogal stellig zijn in hun oordeel over de laatmoderne maatschappij. Ze hebben daar

doorgaans een negatief beeld van en brengen dit in korte stellingen en begripsmatig tot uitdrukking. Hier ontbreken met andere woorden veelal narratieve elementen in hun presentaties, waardoor een verband zou kunnen worden gelegd met de leefwereld en de persoon van de pastores zelf. Al gebruiken sommigen de eerste persoon meervoud (“wij”), er ontstaat de indruk alsof zij zichzelf eigenlijk niet als onderdeel van de laatmoderne samenleving beschouwen. Het lijkt erop dat ze daar als het ware van buiten tegen aankijken.

Ik geef wat voorbeelden: “We leven in een moeilijke tijd. Een haastige tijd, een vaak bittere tijd, een tijd die vraagt om keuzes te maken zonder compromissen”. “De westerse samenleving houdt via de massacommunicatie mensen in de greep van de consumptie en is gespist op het scheppen van nieuwe behoeftes. Terwijl we het niet willen, worden we meegezogen door de algemeen heersende tijdsgeest die ongevraagd ons leven tot de meest intieme lagen doorbreekt”. “Misschien hoort het dwangmatige wel bij onze tijd, waarin ‘de’ of ‘een’ autoriteit er niet meer is”. “Wat zegt deze afbeelding (een statie van de Kruisweg van Jeroen de Leijer en Nick J. Swarth, die in 2007 in een theater in Tilburg voor veel commotie zorgde; St.G.) over onze maatschappij? Ik kan me vanuit het gezichtspunt dat het iets zegt over onze maatschappij indenken dat het uitdrukt dat de godsdienst of het christendom in deze tijd verdrongen wordt door de virtuele wereld (...), de commercie- en genotcultuur of er zelfs door gedood is. Of dat er voor de gewonde mens of voor de dood *an sich* geen plaats meer is in deze moderne wereld”.

Spiritualiteit in het geding

In dit laatste citaat wordt al een verband gelegd met spirituele vraagstukken. In de laatmoderne samenleving heerst volgens vele pastores en geestelijk verzorgers een “eenzijdig verstandelijke en materialistische benadering van de werkelijkheid”. Deze wordt teruggebracht tot het meetbare en maakbare. De spirituele dimensie van het bestaan krijgt daarom vaak geen plek.

Hoe dit doorwerkt naar bijvoorbeeld de ervaring van ziek zijn, wordt duidelijk in de inbreng over een patiënt die een niertransplantatie weigert. Hij voelt zich aan alle kanten onder druk gezet, omdat hij met zijn weigering de normativiteit van het vanzelfsprekende doorbreekt. Er wordt door de geestelijk verzorgster geconcludeerd: Wie een transplantatie weigert om vervolgens weer in het arbeidsproces geïntegreerd te kunnen worden, die doet iets tegen de heersende normativiteit in en wordt daarom buitengesloten.

Spiritualiteit heeft het binnen deze tijdsgeest moeilijk. Er is niet louter sprake van ontkerkelijking, die door pastores veelal nuchter wordt geconstateerd. Spirituele verlangens van mensen kunnen ook los van het

christendom maar moeilijk worden gecommuniceerd. Ervaringen van contingentie bijvoorbeeld die een aanknopingspunt voor spirituele vragen zijn, worden sociaal onderdrukt.

Pastores en geestelijk verzorgers willen juist opkomen voor een werkelijkheidsopvatting die meer omvat dan het maakbare, gezonde, normale of perfecte. Dit wordt duidelijk aan een casus, waarin een geestelijk verzorgster in een psychiatrisch ziekenhuis met een stemmenhoorder wordt geconfronteerd⁹. Hier worden spanningen zichtbaar die kunnen ontstaan, wanneer iemand opkomt voor de spirituele laag als onderdeel van de werkelijkheid.

“Afgelopen maand ondernam ik een bedevaart met een tiental psychiatrische cliënten, waaronder een aantal stemmenhoorders. Bij een bezoek aan het heiligdom, en met name de grot (van Lourdes; St.G.), ervaart een van hen een sterke emotionele beleving. Omdat haar stemmen haar alle openheid ten aanzien van zo'n ervaring ontzeggen en haar dreigen met sancties, treedt bij haar dissociatie op. Als geestelijk verzorger ga ik daar als volgt mee om: Dit is een geestelijk fenomeen dat aandacht nodig heeft. Cliënt die in haar levenskracht wordt geblokkeerd door allerlei afweermechanismen en angsten, heeft verdere begeleiding nodig, die in gesprek gaat met haar en de stemmen die haar beheersen. Ik zie de stemmen als boodschapper.

De verpleegkundige, die mee is, ziet de dissociatie als een onderdeel van een (beginnende) psychose, met andere woorden een pathologisch fenomeen dat medisch benaderd moet worden. De verpleegkundige ziet de stemmen als ziektekiem. Van daaruit bezigt deze de redenatie: je moet niet ingaan op de stemmen, maar je moet mensen terugbrengen naar de werkelijkheid. Medicatie moet hulp bieden”.

Spiritueel exotisme

Deze casus is ook nog op een ander niveau kenmerkend. Pastores en geestelijk verzorgers brachten in de bijscholingsmodule opvallend vaak laatmoderne spirituele verschijnselen van buiten de Nederlandse cultuur in, ofwel vanuit de marge van de samenleving zoals in dit geval een psychiatrische setting. Zo concludeert een pastor die veel met migranten te maken heeft, dat “secularisatie cultureel bepaald blijkt; de wijd verspreide godsdienstigheid in de S.wijk is een spiegel. Godsdienst en religie zijn een belangrijke invalshoek om migranten te begrijpen: het is dikwijls hun enige houvast! Het wordt tijd om het taboe op de religie te doorbreken!” Hiermee spoort dat pastores spirituele fenomenen uit andere landen inbrachten, zoals het toenmalige Oostblok, Taizé of Amerika: “‘In God we trust’ staat niet alleen op de rand van de munten, maar ook in de harten

⁹ Vgl. hiervoor ook St. Gärtner, “Instelling en kerk als twee contexten van categoriaal pastoraat. Over professionele samenwerking”, in: *Pastorale Perspectieven* 153(2011-4), pp. 57-66.

van vele Amerikanen". Een derde groep presentaties van spirituele fenomenen van buiten de Nederlandse cultuur betrof voorbeelden uit de natuur.

We zouden zou dit kunnen interpreteren als spiritueel exotisme. Dit wil zeggen dat pastores en geestelijk verzorgers datgene wat ze in het hart van de Nederlandse samenleving nauwelijks meer tegenkomen, in de marge daarvan of daarbuiten wel aantreffen. Dit zou te maken kunnen hebben met de genoemde negatieve visie op de eigen samenleving en de veronderstelde geslotenheid tegenover spiritualiteit daar.

3. Spirituele zorg in de laatmoderniteit

Hoe gaan spiritueel zorgverleners in de door hen vooral negatief gekarakteriseerde samenleving aan de slag? Deze vraag betreft het professionele functioneren van pastores en geestelijk verzorgers.

Het individu als vertrekpunt

Het valt op dat in de teksten op enkele uitzonderingen na de politieke en structurele aspecten van het pastoraat en de geestelijke verzorging geen rol spelen. Spiritualiteit lijkt een zaak te zijn van individuen. "Elementen als gerechtigheid en aanklacht (die mijns inziens zeker in het christendom toch wezenlijk zijn) verdwijnen helemaal uit zicht," zo een pastor bij zijn analyse van het tijdschrift *Happinez*.

Een meerderheid van de deelnemers richt zich op de persoonlijke spiritualiteit van mensen. Het genoemde verdwijnen van de spirituele laag uit vele gebieden van de laatmoderne samenleving drukt weliswaar zijn stempel op het individu. Maar de parochianen en cliënten worden daar niet persoonlijk op afgerekend. Het negatieve oordeel dat te vinden was in de visies van pastores op de samenleving als geheel, ontbreekt met andere woorden wat het individu betreft.

In plaats daarvan zien pastores en geestelijk verzorgers het als hun taak om mensen die in hun visie dus behoefte hebben aan spirituele zorg, in deze zoektocht zo veel mogelijk te steunen. Ze gaan daarmee in tegen de heersende tijdsgeest, maar wel op het individuele niveau. Parochianen en cliënten worden als het ware gezien als slachtoffers van de laatmoderne maatschappij die spiritualiteit met haar eendimensionale werkelijkheidsstructuur weinig ruimte gunt.

Maieutische basishouding

Juist daarom hebben mensen spirituele zorg nodig. Pastores mogen daarbij ook wel persoonlijk getuigenis afleggen, maar ze willen helemaal geen antwoorden plakken op de spirituele verlangens van mensen. Want "belangrijker dan dat antwoord is het dat de vraag gesteld kan worden.

De vraag waar het heen moet met ons leven. Het vraagt meer moed om met eigen vragen te leven dan met de vanzelfsprekende antwoorden van anderen". De meeste pastores zijn zeer terughoudend met het uitdragen van een boodschap aan anderen. Ze koesteren de overtuiging dat spiritualiteit "allemaal uit jezelf komt". Wanneer door een spiritueel zorgverlener iets anders wordt beweerd, is men daar uitgesproken kritisch over. Want "mensen moeten zich op hun weg naar God niet vastklampen aan wat een geestelijk leider zegt of doet, maar in dialoog met hem of haar zelf hun weg ontdekken. (...) Klamp je aan niemand vast die beweert dé weg gevonden te hebben".

Hier komt een maieutische basishouding tot uitdrukking, die vooral in de geestelijke verzorging wordt nagestreefd. Vertrekpunt is de onvoorwaardelijke waardering van mensen die iemand in zijn of haar werk tegenkomt. Als voorbeeld neem ik een inbreng die gaat over een gesprek met een alcoholverslaafde man: "Voor sommige mensen ligt de zin van het leven in het grijpen naar de fles. (...) Toch is het niet aan mij om dit te veroordelen. Acceptatie van de situatie zoals ze is, geeft pas kansen om te helpen tot verandering te komen". In dit proces van verandering willen pastores en geestelijk verzorgers betrouwbare begeleiders zijn, geen alwetende stuurder.

4. Pastores als spiritueel zorgverleners

Hiermee zijn we aanbeland bij een laatste subvraag, namelijk welke rol(len) pastores en geestelijk verzorgers voor zichzelf zien weggelegd in de laatmoderne samenleving en welke activiteiten ze ontplooiën als spiritueel zorgverleners.

Van traditionele pastorale rollen tot zelfrelativering

In het materiaal komen we wat dit betreft een grote bandbreedte tegen. Ik heb er al op gewezen dat pastores zichzelf zien als representanten van de christelijke traditie. Het traditionele rolmodel is echter zeldzaam in het materiaal. We treffen daarin vooral visies aan die aan de andere kant van het spectrum thuishoren. Ze komen veelal uit de geestelijke verzorging. Hier zien geestelijk verzorgers hun taak in de begeleiding van het individuele zingevingproces van cliënten. Anderen beschouwen zichzelf als bemiddelaars van het heilige of als bewakers van de spirituele dimensie in een seculiere instelling¹⁰.

Geestelijk verzorgers met dit rolmodel richten zich op mensen van allerlei pluimage. Ze zijn somber over de mogelijkheden die de kerken bieden om mensen toegang te verlenen tot spirituele ervaringen.

¹⁰ Vgl. M. Josuttis, *Kraft durch Glauben. Biblische, therapeutische und esoterische Impulse für die Seelsorge*, Gütersloh 2008.

Sommigen zien hier eerder een hinderpaal, zoals “het dilemma tussen regel en pastoraat”. Ze bieden spirituele zorg voor iedereen die daar behoefte aan heeft en positioneren zichzelf in een duidelijke distantie tot de zendende instantie. “Tijdens de studie kristalliseerde zich dat uit tot een verantwoordelijkheidsgevoel: het Heilige mag niet verloren gaan, mag niet weggehouden worden van mensen. Daaruit blijkt zowel de ervaring van de onmisbare waarde van het Heilige als de ervaring dat kerken en andere instituten het Heilige monopoliseren, dan wel uitholten en afvlakken”.

Met deze overtuiging gaat soms een “zelfrelativering”¹¹ gepaard. Deze is in allerlei variaties in het materiaal terug te vinden. Ik heb de pastor geciteerd die aanbeveelt dat iemand zich niet mag vastklampen aan een geestelijk leider en dat spiritualiteit helemaal uit jezelf moet komen. Zelfrelativering ten opzichte van de eigen functie treffen we ook aan als expliciete afwijzing van het traditionele pastorale rolmodel. Dat een spirituele leider als een herder voor zijn kudde zorgt, wordt in dat geval gezien als een subtiele vorm van machtsuitoefening¹². Kenmerkend zijn uitspraken dat je als pastor “niet verantwoordelijk bent voor wat mensen in hun leven doen”. Ook mag iemand God niet overal bijhalen en op alles een theologisch antwoord proberen te plakken. Aan de andere kant vraagt een pastor zich bij de presentatie van een preek af, of “ik me misschien wel te veel afstemde op mijn hoorders en mijn eigen laag voor mezelf hield”. Een andere deelnemer constateert met het oog op zijn werk: “Wat gaat te ver? (...) De Bijbel niet meer gebruiken (‘want te moeilijk’), Jezus niet noemen (‘want dat klinkt zo vroom’), met andere woorden de joods-christelijke traditie verloochenen”¹³.

Ritueel werken

Waar pastores en geestelijk verzorgers een belangrijke rol vervullen en dit ook aanvaarden, is bij de omgang met spiritualiteit op ritueel vlak¹⁴. In het materiaal vinden zich tal van voorbeelden waarin zij ritueel bezig zijn en hieruit betekenis ontleen voor hun beroep. Dit kan een kerkelijk ritueel zijn zoals sacramenten, zegeningen of sacramentalia. Een voorbeeld van deze ambitie is de volgende casus.

“Vlak vóór Kerstmis werd ik gebeld door één van de dochters (van een oud, ziek echtpaar dat de pastor al langer begeleidt; St.G.) met de vraag of

11 W. Steck, *Praktische Theologie I. Horizonte der Religion - Konturen des neuzeitlichen Christentums - Strukturen der religiösen Lebenswelt*, Stuttgart et al. 2000, p. 604.

12 Vgl. M. Foucault, *Security, territory, population. Lectures at the Collège de France 1977-1978*, New York 2007, pp. 165-183.

13 Vgl. T. van Knippenberg, *Towards religious identity. An exercise in spiritual guidance*, Assen 2002, pp. 39 e.v.

14 Vgl. C. Menken-Bekius, *Rituelen in het individuele pastoraat. Een praktisch-theologisch onderzoek*, Kampen 1998, pp. 123-134.

vader en moeder niet de communie konden krijgen thuis. Het ging helemaal niet goed. Uit ervaring weet ik dat het een heel emotioneel gebeuren is: ziek zijn en dan thuis de communie krijgen. Dan gaat het slecht met je en dan is er sprake van misschien wel je levenseinde. Ik ging hier dus heel zorgvuldig mee om. Ik vertelde wat er ging gebeuren, maar legde ook nadruk op gevoelens die je kunt hebben: “nu ben ik pas echt goed ziek!”. Ik liet duidelijk merken dat er ruimte moest zijn voor die gevoelens en dat het daardoor heel wat meer was dan alleen maar “het Ons-Heer ontvangen”. Dat bleek ook zo te gaan. Het werd heel emotioneel. M. lag op bed, nog steeds hondsberoerd en ondanks het buisje nog steeds geel. Aan de andere kant van mij zat H. op de bank, de kinderen zaten er vlakbij rond de tafel en een kleinkind was naar buiten gelopen. Zij wilde/kon er niet bij zijn. Bij het bidden van het Onze Vader (ingeleid als woorden van gebed als je niet meer weet hoe je moet bidden) barstte H. in snikken uit. Dat had hij nog niet eerder gedaan. Al die maanden had hij zich groot gehouden. M. kroop uit bed en ging bij hem zitten op de bank, samen huilden ze in elkaars armen. We waren allemaal stil en ontroerd”. De pastor duidt de zuiverende werking van zijn bezoek als volgt: “Het traditionele aanbod van de sacramenten heeft nu al heilzaam gewerkt, het te communie gaan was een breekpunt, bracht die emoties met zich mee die tot op dat moment onder de oppervlakte bleven en daar zaten te wringen. Sacramenten kunnen inderdaad zijn als ‘krachten die verzachten’”.

Pastores vervullen een rol als rituele deskundigen echter ook los van de liturgische agenda. De rituele bekwaamheid bij de omgang met spiritualiteit in de laatmoderne samenleving betreft met andere woorden niet alleen het bestaande repertoire. Pastores bleken ook in staat om (soms *ad hoc*) nieuwe rituelen te verzinnen.

Hermeneutisch werken

Het tweede terrein waarop pastores en geestelijk verzorgers als spiritueel zorgverleners bezig zijn, is hermeneutisch van aard. Ze zien het als hun taak om de spirituele ervaringen van mensen te duiden. Sommigen gebruiken daarvoor een christelijk raamwerk. Spirituele fenomenen werden in de bijscholingsmodule nadrukkelijk gekoppeld aan deze traditie: de val van de Berlijnse muur wordt geïnterpreteerd als wonder; een meteorietkrater staat symbool voor het laatste oordeel; een foto van brandweerlieden doet denken aan het scheppingsverhaal; een pastor funktioneert als reddende engel; een Hollywood-film wordt verbonden met het paasverhaal. Het valt op dat deze analyses inhoudelijk weinig zijn uitgewerkt. Vaak staan het gepresenteerde spirituele verschijnsel en de theologische evaluatie naast elkaar. Dat wordt duidelijk aan formuleringen als “doet denken”, “appelleert aan”, “voor mezelf vertaald”, “lijkt op”, “een verwijzing naar” of “zitten sterk Bijbelse en christelijke elementen in”.

We moeten voorzichtig zijn om vanuit deze presentaties zomaar een lijn te trekken naar de hermeneutische bekwaamheid van pastores en geestelijk verzorgers in hun dagelijkse werk. Voorbeelden direct uit de pastorale praktijk zijn namelijk schaars. Bovendien treffen we in de presentaties vanuit de praktijk meer ambivalentie aan dan in de louter theoretische reflecties. Dit zou erop kunnen wijzen dat het voor pastores gemakkelijker is om de vertaalslag tussen de laatmoderne spiritualiteit en de eigen levensbeschouwing met hun collega's te delen dan met "gewone mensen". Als voorbeeld geef ik de reflectie op een preek: "Ik heb bewuster dit soort fenomenen (...) binnen de kerk proberen te brengen. Met name in mijn preken. Daarbij doet zich iets vreemds voor. Ik merk dat ik moet oppassen om juist daar verstaanbaar te blijven. Een voorbeeld daarvan is de dienst van 30 september, waarin ik voorging. Het thema was: 'de kerk daar zit muziek in.' Er was een lezing uit de Bijbel tijdens de dienst, uit 1 Samuel 16; David die lier speelt voor Saul. Kort daarvoor had ik een schitterende documentaire gezien op de TV over de Parijse begraafplaats Père-Lachaise. Twee momenten uit die documentaire van Hedy Honigman heb ik geschetst aan het begin van de preek. En eigenlijk vond ik toen de mogelijke betekenis van muziek, of de werking ervan, voldoende duidelijk over het voetlicht gebracht, maar toch heb ik nog een uitleg gegeven van het Bijbelgedeelte en het verband met beide eerdere verhalen gelegd. Achteraf zei iemand me in een gesprek hierover dat hij dat laatste deel van de preek niet had willen missen, want we waren toch in de kerk".

5. Evaluatie

Samenvattend komt uit onze beschrijvende onderzoek naar de presentaties van pastores en geestelijk verzorgers binnen de bijscholingsmodule een gevarieerd beeld naar voren. Vier aspecten springen er mijns inziens in het bijzonder uit. Het zou zaak zijn van verder empirisch onderzoek om de volgende evaluatieve observaties hard te maken of te falsifiëren.

Opvallend lijkt me allereerst de negatieve en afstandelijke blik van pastores op de samenleving met tegelijk de veronderstelling dat mensen wel behoefte zouden hebben aan spiritualiteit. Deze veronderstelling stoelen ze op een antropologische basis, dus op een menselijke aanleg voor spiritualiteit. Dit verlangen krijgt echter in de perceptie van pastores en geestelijk verzorgers maar weinig ruimte op sociaal niveau. Consequent kiezen zij daarom voor het individu als vertrekpunt voor hun werk – een strategie die van haar kant de individualisering van de laatmoderne spiritualiteit weerspiegelt¹⁵.

15 Vgl. S. Aupers/D. Houtman (red.), *Religions of modernity. Relocating the sacred to the self and the digital*, Leiden/Boston 2010.

Ten tweede zou de sombere blik op de maatschappij als geheel een kenmerkende beroepsdeformatie van pastores ofwel een *déformation professionnelle* kunnen zijn. Hierbij past de vele inbreng van buiten de Nederlandse cultuur of uit de marge van de samenleving die ik boven al als een vorm van spiritueel exotisme heb geïnterpreteerd. Het is het *erkenntnisleitende Interesse*¹⁶ van pastores en geestelijk verzorgers om spiritualiteit te blijven ontdekken in de gesecculariseerde samenleving. Hoe negatiever deze op dit punt wordt afgeschilderd, des te groter schijnt hun betekenis te zijn als spiritueel zorgverleners. De cirkel is gesloten. Zo kan de noodzaak van spirituele zorg in de laatmoderniteit worden gelegitimeerd.

Aan de andere kant konden we in het materiaal een tendens identificeren dat pastores hun rol als spiritueel zorgverlener juist relativeren. Het lijkt erop dat hierin een zekere allergie tegen de traditionele pastorale rol tot uitdrukking komt die vele pastores en geestelijk verzorgers in elk geval willen vermijden. Ze willen parochianen en cliënten de eigen spiritualiteit niet heteronoom voorschrijven, maar juist hun individuele vermogens en de spirituele authenticiteit stimuleren. Dat komt tot uitdrukking in een maieutische basishouding. Zonder dat ik dit in het materiaal helemaal heb kunnen natrekken, leken deelnemers uit het territoriale veld eerder een traditionele beroepsopvatting te koesteren.

Een vierde en laatste evaluatieve observatie betreft eveneens het concrete werk. Als zwaartepunten kwamen het rituele en het hermeneutische handelen naar voren. Ik vermoed dat op deze gebieden samen met hun symbolische, communicatieve en narratieve vaardigheden een belangrijke taak is en blijft weggelegd voor pastores en geestelijk verzorgers in de laatmoderne samenleving. Dat geldt vooral voor het categoriale veld omdat bij de andere professionals in een seculiere instelling deze competenties niet als vanzelfsprekend verondersteld kunnen worden¹⁷. Hier zou er met andere woorden een aanknopingspunt kunnen zijn voor spiritueel zorgverleners om met andere beroepen samen te werken om mensen in de laatmoderne samenleving te begeleiden.

Dr. habil. Stefan Gärtner (1965) is “Assistant Professor” voor Praktische Theologie aan de Universiteit van Tilburg.

16 Vgl. J. Habermas, *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt/M. 2003.

17 Vgl. A. Vandenhoeck, “Mijn domein of ons domein? Over coöperatie en complementariteit tussen pastores en psychologen”, in: *Pastorale Perspectieven* 151(2011-2), pp. 19-28.